

УДК 394.24 (=512.122)

Самаг НАРЫМБЕТОВ

магистрант

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙ ТҮСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Қазақ өркениетін, қазақ мәдениетін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын зерттеу қазіргі таңда маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Соның ішіндегі ұлт ойындары болашағымызды тәрбиелеу ісі жөніндегі аса қажетті аспект. Кез келген мәселені қарастырмас бұрын оның шығу тегін, мерзімін, зерттелу аймағын қарастырған дұрыс. Қазақ ұлттық ойындарын зерттеу үрдісі сонау Патшалық Ресей кезеңінен бастау алады.

Кілт сөздер: тарихнама, ұлт ойындары, ат жарысы, көкпар тарту.

Көшпелі халықтардың, оның ішінде қазақтардың көптеген ұлттық ойындары атқа байланысты туған. Жылқының көмегімен жүзеге асатын ойын түрлерінің кез келгені оның басты серігі болып есептелетін атының бабына тікелей байланысты. Солардың ішінде, «ер қанаты - ат» дегендей, ат жарысы, қыз қуу, көкпар тарту ойындары қазақ өмірінде басты орын алады. Өйткені бұл ойын түрлері адам мен жануарлардың өзара біртұтас тоғысқан, шеберлік қимыл-қозғалыстарының ерекшеліктерін көрсетеді. Сондықтан да сонау бағзы заманнан келе жатқан, қазір де кең тараған бұл ойындар халықтың дәстүрлік ерекшеліктерін көрсететін тарихи дерек деуге болады. Өйткені бұл ойындардың бойында көне қорғаныс магиясы мен жануар культі жарқын көрініс тапқан.

Бір ру немесе тайпа өзінің шығу тегін елден ерекше құбылыспен, нақтылы жануармен байланыстырады. Кейде бұл жеке бір билеушіге қатысты да айтылады. Бұл жерде қағанның немесе ханның жай халықтан ерекшелігі бөлініп көрсетіледі. Шыңғыс ханның нұрдан жаралғаны сияқты, көне түріктерде де билеушінің жаратылысы бөлек құбылыс.

Осыған орай алдымен аттың көмегімен ойналатын ойындарға көбірек көңіл бөлеміз. Өйткені қазақ өмірін жылқысыз елестету мүмкін емес. Олай болса қазақ өміріндегі ойындарды жылқы табиғатынан бөліп қарай алмаймыз. Кезінде неше алуан бәйгелер мен аударыспақ, сайыс, көкпар, қыз қуу, тағы басқалары адамдарды ат үстінде шебер өнер көрсетуге, епті, шыдамды, төзімді болуға баулудың бірден-бір жолы болған. Сақ тайпаларында түрлі спорт жарыстары, оның ішінде ат ойындары тым көп тарағандықтан мұндай жарыстар ежелден қазақ халқының маңызды атрибуты болғаны айдан анық. Бұған мысал, Кир патшаның Вавилонға салтанатты шығуындағы ат жарысы кезінде сақ жауынгерінің жеңіске жетуі. Сақ жауынгерінің Вавилон ойындарына қатысуы – бізге жеткен тарихи

әдебиеттегі алғашқы халықаралық спорт жарысы. Бұлар келесі дәуірлерге де салт-дәстүр болып жалғасты.

Аса жаяу жүріске жоқ, аз жүрсе тез-ақ шаршап қалатын қазақ өмірінде жылқы малы қадірлі. Халықтың басты байлығы тіршіліктерінің тірегі. Ол - тұрмысымызда тек байлықтың ғана белгісі емес, сән-салтанаттың, сұлулық пен көркемдіктің мұраты. Оған байланысты сөз, сөз тіркестері де жеткілікті. «Жылқы – малдың патшасы», «Жігіттің сорлысын аттың жолдысы теңейді», «Ер қанаты – ат» - дейді халық даналығы. Көшпелілер өмірінде жылқының орны орасан зор болғандығын осыдан-ақ байқаймыз. Мінсең көлік, іпсең ашытқан сүті қымыз, жесең тамақ, кесең киім. Қазақ қашаннан оның тұқымын жақсартып отырған. Жүйрік ат кез келген жігіттің арманы болған. Англия өзінің ат жарыстарымен белгілі болғанымен, олар тек аттың әдемілігі мен жеңілдігіне ғана көңіл бөледі. Біздің елімізде ат жарысы ежелден дамыған. Адамға үлкен эстетикалық ләззат әкелетін, оны батылдыққа, шыдамдылыққа, ептілікке тәрбиелейтін ойын түрлерінің арасынан шабандоздық өнері, сөз жоқ, алдыңғы қатардың бірінде тұрады. Әр ойынның жарыстың өзіндік тәртібі, талап-тілектері, ережелері қалыптасқан. Оған қатысушылар да осы үдеден шықпай, тәртіпке бағынуы керек.

Ерте замандардан-ақ ойындар мен тәндік жаттығулардың кеңінен қолданылуы, яғни, әртүрлі қашықтықтағы ат жарыстар, сайыстар, көкпар, қыз қуу, садақ ату, ақ серек пен көк серек, аударыспақ, найзаласу, арқан тарту, еркін күрес, т.б. көшпелілерді спорттық мінезге ие қылды. Көшпелі өмірдің өзі дене шынықтыру тәжірибесінің ең қолайлы түрлерін белгілеп алуға себепші болды. Оның негізгі түрлерінің бірі — атқа салт мініп жаттығу, ат ойындарын көрсету болатын. Халық тұрмысымен бірге жасасқан ат ойындарынсыз өткен той-мереке өз сән-салтанатынан айрылған.

Ата-бабаларымыз баланы туыла салысымен-ақ атқа отыруға үйреткен. Осыған байланысты қазақтарда «Баланы атқа мінгізу мерекесі» тойланған. Атқа мінетін бала жаңа киім киіп, басына үкі тағып «ашамай» деп аталатын, екі қасы «Х» түрінде айшықталып жасалған ерге мініп, туған-туыстары мен руластарын аралаған. Туыстары оған шашу шашып, айыл-өмілдірік, құйысқан, жырым-шеттік, шыбыртқы-қамшы сияқты ер-тұрмандарын байғазыға берген. Осыдан бастап бұл бала өз алдына ер-тұрманға ие болып, көш кезінде тай-құнанға мініп жүре бастайды. Бұл жайында В.В. Радлов «Русский Вестникте»: – «Ер балаға өзімен бір жылда туған, ең жақсы көретін биенің құлынын енші ететін, бұл құлынды тіпті баламен бірге, бірдей тәрбиелейді десе де болады, ал баланы оған мінгізгенде ол тай асыранды күшіктей қолға әбден үйренген болатын» [1, 60], – деп жазса, А. Левшин «қазақтар балаларының атқа ыңғайлы отыруы үшін кішкене кезінде аяқтарының арасына жастықшалар қойған» – дейді [2, 49]. Келтірілген мысалдар баланы дене шынықтыруға тәрбиелеудің бастапқы кезеңіндегі дүниелерге жатады.

Ат жалында туып, ат үстінде өскен қазақ балалары «ат» десе ішкен асын жерге қойған. Олай етулеріне бесіктегі кезінде-ақ шешелерінің алдында атқа отырғандығы сеп болса керек. Бұнымен қоймай сәби тілі де ең алғаш «ат» деп шыққан. Атқа мінуге әуестігі соншалық, қазақтардың жылап жатқан баласы атқа мінгізем десе жылағанын тиған. Бұл - халқымыздың өзіне тән ерекшеліктерінің бірі.

Сондай-ақ қазақтың ұлт ойындары жайында мағлұматтар кезіндегі күнделікті шығатын газеттер мен журналдардың беттерінде көптеп берілген. XIX ғасырдың екінші жартысында пығыш тұрған «Воскресный досуг» журналының 1864 жылғы 72, 73-інші сандарында «Киргизы» атты ұзақ мақала басылған. Бұл мақала негізінен қазақ халқының өмірін, тұрмысын, әдет-ғұрпын, ойын-сауықтарын баяндаған. Көпшелі халықтың осындай ойын-сауық, көпі-қонын айта келіп «Воскресный досуг» журналы «Әрбір мереке, той-думанның жаны қыз-келіншектер, олар той үстінде жігіттермен өлең жарысына да түсе алады» [3] – деп көрсеткен.

Басқа да көптеген газет, журнал беттерінде кезінде белгісіз авторлардың бастыруымен жарық көрген алуан түрлі ұлт ойындары мен аң аулауға арналған материалдар бар.

Орыс саяхатшыларының ішінде П.И. Рычков бірінші болып қазақ халқының өмірін, мәдениеті, әдет-ғұрпы, ойын-сауықтары жайында 1759 жылы «История Оренбургская по учреждению Оренбургской губерний» атты еңбегін жазды [4]. Ұлт ойындары бұдан басқа да көптеген еңбектерінде кеңінен қарастырылған.

XVIII ғасырдың екінші жартысында қазақ халқының өмірі жайында көптеген материалдар жинаған орыс ғалымдарының бірі И.С. Паллас болды. Ол 1767 жылы Батыс Сібір мен Орал бойына жасаған орыс экспедициясын басқарып, осы сапарында жиналған материалдан 1773 жылы «Путешествие по разным провинциям Российской империи» атты еңбектерінің жинағын шығарды. Осы еңбектің «Известия о киргизах» атты бөлімі түгелдей қазақ халқының этнографиясына арналған – халықтың ойын-сауықтарының қалай өтетіндігі, демалыс уақыттарын қалай өткізгендігі, аңшылығы түгелдей қарастырылып, мысалдар келтірген [5].

Қазақ ұлттық ойындары туралы құнды деректер И. Георгидің «Описание всех российском государстве обитающих народов» деп аталатын еңбегінде де бар. Ол қазақтың үйлену тойы жөнінде «Той салтанаты әлденеше күнге созылып, би биленіп, жыр жырланып, айтыс, бәйге, күрес, жамбы ату сияқты ойын-сауық болады» [6, 137-139], – деп жазады.

Қазақ халқының этнографиялық материалдарын жинауда еңбек еткен тек Россия үкіметінің Қазақстан жеріне арнайы жіберген экспедициялары ғана емес, сонымен қоса көрші отырған екі елдің арасында кездесетін кейбір қақтығыстарда қазақтардың қолына түскен орыс тұтқындарының бір орыс

офицері Ф.С. Ефремов көпшелі халықтың өмірі жайында көптеген материалдар жинаған [7].

Россияға қайтқан бетінде осындай тұтқында жүріп жинаған материалдарынан еңбек жазып, соның «Чем киргизская земля изобильна, каков воздух и жители» атты бір тарауында қазақ халқының аңшылығы мен ойын-сауықтарының қалай өтетіндігі, оған өзінің бас кейіпкер болып қатынасқандығы жайлы баяндайды [7]. Орыс тұтқындарының ішінде бұдан басқа да кезінде еңбектері жарық көрмей, қазіргі архив қазынасы болып жатқан С. Матвеев, Я. Гавердовский сияқты қазақ халқының өмірі жайындағы материалдарды жинауда өздерінің тиісті үлестерін қосқан зерттеуші ғалымдар да бар.

Қазақ халқының нақтылы этнографиясы жөнінде еңбек жазғандардың бірі орыс армиясының капитаны И.Г. Андреев болды. Оның «Описанием средней орды киргиз-кайсаков, с касающимися до сего народа, также и прилегающих к Российской границе по часты Калыванской и Тобольской губерний, крепостной, дополнениями» атты еңбегі негізгі алты тараудан тұрады. Осының бесінші – «Обряды» деп аталатын тарауының өзі он алты бөлімнен тұрады. Оның үшінші бөлімінде пілдехана тойындағы өткізілетін ойындармен нәрестені тәрбиелеу мәселесі қаралған да, бесінші бөлімінде үйлену тойының ойын-сауықтары жайында жазылған [8].

Г.В. Плеханов «Письмо без адреса» атты еңбегінде «Ойын-еңбек бастамасы болғандықтан баланың уақытымен ғана санасады», - дей келіп, материалистік тұрғыда қоғамның дамуында еңбек бұрын тұрғанымен, адам өмірінде ойын бұрын тұратындығын дәлелдеді [9]. Мұндай пікірді қостаушы кезіндегі орыс ғалымы дәрігер-педагог Покровский А.А. – «Ойын күнделікті бала еңбегі, болашақ өмірдің бастамасы. Ойын үстінде баланың ертеңгі өмірге деген қабілеті байқалады» - дей келіп, «Физическое воспитание детей у разных народов преимущественно России» атты еңбегінде Азия халықтарының оның ішінде қазақ халқының ұлттық ойындарының, дене тәрбиесінің халық тәрбиесіндегі алатын орнын жан-жақты дәлелдеп зерттей келіп, өзінің бағасын берген. Көптеген ойындардың шығу кезеңдерін, дамып, қалыптасқан дәуірлерін де анықтаған [10, 24].

Көрнекті орыс ғалымы, географ, тарихшы А.И. Левшиннің қазақтар туралы жазған монографиясы «Описание киргиз-казачьи или киргиз-кайсацких орд и степей» деп аталады. Левшин қазақтар арасында өтетін ат жарыс, теңге алу, қыз қуу, балуан күресіне тоқталып, қазақ балаларының жастайынан қимыл-әрекет дағдысына қалыптасып еңбек ететіндігін айта келіп, ол қазақтардың шыдамды, мықты болып өсетінін суреттей келе: «Халықтың өмірі үнемі мал бағумен, табиғатпен, таза ауада тіршілік етумен өмір өткізуі олардың дене бітімінің зор, күшті болып өсуіне себепкер болған. Сондықтан да олар ыстыққа, суыққа төзімді, көп жасайды, бас ауруы дегендер сирек кездеседі. Олардың көзі қырағы болып келеді. Алыстағы

көрінген малдың түсін айнытпай дәл ажыратады. Атқа мініп жүруді балалары жастайынан үйренген. Олар үшін атқа шабу гимнастикалық жаттығудың бір түрі сияқты болып кеткен» [2, 342-345], – деп жазады.

А.Н. Краснов «Очерк быта семиреченских киргиз» атты еңбегінде ұлттық ат спорты туралы мәліметтер береді: – «Көкпар ойыны қуанышты тойларда ойналған, әдетте ол ас беру рәсімдерінде орын алмаған. Сосын бұл ойында кәсібилік шеберлік қажет және негізінен жылқышылардың арасында жаттығу ойыны ретінде кең тараған» [11, 23]. Көкпар ойынында тотемизммен қатар ер жігіт атану сияқты инициациялық мотивтер де орын алған.

Келесі қазақтардың ұлттық ойындарына тоқталған орыстың ғалымы А. Алекторовтың жазған «О рождении и воспитании детей киргизов, о правилах и власти родителей» еңбегін атауға болады. Бұл ізденісінде ғалым көпшеңді қазақтардың өмір сүру салтындағы баланың дүниеге келген сәтінен өсуінде ұлттық ойын мен қимыл-қозғалыс әрекетінің алатын орны мен дене мүшесінің қалыптасып дамуындағы халық ойындарының қажетті жақтарын ашады [12].

Н.И. Гродеков «Киргизи и каракиргизи Сыр-Дарьинской области» атты еңбегінде ұлттық ойындарға байланысты құнды мәліметтер келтіреді. Онда ұлттық ойындардың өткізілу себептерін, бәйгелер атқа шабатын балалардың құқықтары туралы жазады. Онда былай деп жазылған: бірнеше рулар қатысатын бәйге-жеке адамдардың емес, рудың жарысы болып табылады және сыйлықты ру алады. Бәйгенің келесідей ережелері белгіленген: бәйге барысында жарысқа қатысқан жылқы өлетін болса, оның орнына жылқы беріледі. Егер екі жылқы мәреге бірдей жетсе, онда сыйлықты бөледі, егер қожайындары келіспесе, онда екі жылқыны қайтадан жарыстырып, бірінші келгеніне бірінші сыйлықты, екіншісіне 2-орынның сыйлығы беріледі. Егер бәйгеге қатысып, атқа шапқан бала қайтыс болса, онда жылқының қожайыны оған жылқысын, жылқы жүлделі орын алса, сыйлығымен қоса, баланың барлық шығынын өзі атқарған. Қожайын мұндай шартқа келіспесе, онда құн төлеген. Егер бала өзі сұранып шапса және өлсе, оған құн төлемеген [13, 254-255].

В.В. Радлов «Из Сибири» деген еңбегінде қазақтың ұлттық ойындарының түрлеріне бәйге, күрес, күміс ілу, сүйек, жүгіру және олардың мазмұны, бәйгеге берілетін сыйлықтар, ойындардың жүргізілу реттілігі туралы жазады [14].

Орталық Азия халықтары ойындарының көп ғасырлық тарихы бар. Қауымдық құрылыс дәуірінің өзінде халықтың сол кездегі материалдық және рухани тұрмыс дәрежесіне сай өзінше дене шынықтыру мәдениеті болғандығын этнографиялық деректер дәлелдеп отыр. Мысалы, аламан бәйгені алғашқы қауымдық құрылыс ыдырай бастаған кезде пайда болды деген жорамал бар. «Аламанға жел берген, аса жұртты меңгерген, қара қазақ

баласын хан ұлына теңгерген» -деп Махамбеттің жырлауынан-ақ аламан деп халықтың жай жауынгер тобы айтылғанын байқаймыз. Орыстың белгілі жазушысы В.И. Даль қазақтың халық ойындарының тамаша суреттерін қалдырды. «Бикей мен Мауляна» атты повесінде қыз қуу, күрес, бәйге сондай шебер суреттелген: – «Аламандықтың бейнесі ретінде атты спорт жарысы – аламан бәйге туған. Оның мақсаты — ұрысқа епті, қиындыққа төзімді аламандарды-жауынгерлерді тәрбиелеу, яғни оның басты ерекшелігі де осында. Бұл ұлттық ойын қазіргі жастарды әскери-жауынгерлік бағытта тәрбиелеуде үлкен рөл атқарады. Ал жорға жарыста атты шаптырмай, тек жорғалатып отыру керек. Мұның басты ерекшелігі де осында және бұл жақын ара қашықтықта ғана өткізіледі. Әйтпесе ат шаршап, шауып кетуі мүмкін. Үш рет шауып кеткен жорға тәртіп бойынша жарыстан шығып қалған. Тағы бір ерекшелігі: жорға жарысқа қыздар мен әйелдер де қатысады. Бұл – спорттың ұлттық түрлерінің пайдалыларының бірі. Ол адам денесін шынықтырып, ат спортына деген құмарлығын арттырады» [15, 23].

Ресей зерттеушілерінің ішінде тоғызқұмалақ туралы жазған этнограф Н. Пантусов болды. Оның «Киргизская игра тогузкумалак» атты мақаласы 1906 жылы Қазан қаласында жарыққа шықты. Қазақтың «Тоғызқұмалақ» ойынының суреті мен ойнау тәртібін қағаз бетіне түсірген этнограф Н. Пантусов өз еңбегінде «бұл ойын өте көне және кім ойлап тапқаны белгісіз. Ол қазақтың үш ордасының барлығына тегіс тараған» [16], – деп жазады.

XIX ғасырда Қазақстан жерінде болған орыс саяхатшылары мен саяси жер аударылғандардың еңбектерінде қазақ халқының ойын-сауықтарын, аңшылығын, жылқыларды әртүрлі ат ойындарына баптауы, олардың аса бір жүйрік тұқымдарын өсіруі жайлы материалдар жан-жақты жинақталып зерттелген.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Радлов В.В. Семей облысы қырғыздарының салты // Русский вестник. - 1879. - № 9. - 12-17 бб.
2. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
3. Киргизы // Воскресный досуг. – 1864. – № 72-73.
4. Рычков П.И., Рычков Н.П. Капитан жазбалары. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 104 б.
5. Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. – СПб., 1809. – Ч. 1.
6. Георгий И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов, их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповедений и других достопамятностей. – СПб., 1776. 1 ч. – 450 с.
7. Ефремов Ф.С. Десятилетнее странствование / Под ред. Э.М. Мурзаева. – М., 1952.
8. Андреев И. Что думает наша северная степь. (О жизни киргиз) // ТВ. – 1912. – № 225.
9. Плеханов Г.В. Письмо без адреса. / Избранные философские произведения. – М., 1962. – Т. 2.

10. Покровский Е.А. Детские игры, преимущество русские в связи с историей, этнографией, педагогикой и гигиеной. – М., 1895.
11. Краснов А.Н. Очерк быта семиреченских киргиз // Известия РГО. СПб., 1887. – № 4. – С. 13.
12. Алекторов А.Е. Праздничные игры и забавы у киргизов // ОЛ. – 1888. – № 42.
13. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Т.1. Юридический быт. – Ташкент, 1889. – С. 289.
14. Радлов В.В. Из Сибири. – Москва, 1989. – 749 с.
15. Даль В.И. Сочинения. Повести и рассказы. Т.8. – СПб, 1884.
16. Пантусов Н. Киргизская игра тогузкумалак. – Казан, 1906.

РЕЗЮМЕ

Исследование казахской цивилизации, казахской культуры, традиций является одной из важных проблем современности. И национальные игры в том числе - необходимый аспект при воспитательном процессе молодежи. Прежде чем рассматривать какие-либо проблемы будет правильно рассмотреть его генезис, время возникновения, ареал исследования. Тенденция исследования казахских национальных игр берет свое начало со времен Царской России.

(Нарымбетов С. История исследования казахских национальных игр при Царской России)

SUMMARY

The study Kazakh civilization, the Kazakh culture and traditions is one of the most important issues of today. And the national games including if necessary aspect of the educational process of young people. Before considering any problems will be properly consider its genesis, time of occurrence and area of study. The trend study of the Kazakh National Games originates from the time of the Imperial Russian

(Narymbetov S. The history of the study of the Kazakh National Games in Tsarist Russia)

ÖZET

Kazak medeniyetini, örf-adetini, geleneğini araştırmak günümüzün önemli meselelerindedir. Ayrıca milli oyunlar gelecek nesilleri terbiyelemek açısından gereklidir. Kazak milli oyunlarını araştırmak ise ta Çarlık Rusya devrinden başlanmıştır.

(Narimbetov S. Çarlık Rusya Devrindeki Kazak Milli Oyunlarının Araştırılması)